

Duudhaalee Gadaa Oromoo Nagaafi Nageenya ‘Waarsuu’ Keessatti Gahee Qaban

Adaanaa Addunyaa¹

Axereera

Qorannoon kun duudhaalee Gadaa Oromoo nagaafi nageenya waarsuu keessatti gahee qaban xiinxaluun dhiyeesse. Qorannoon kun mala akkamta fayyadame. Qorannoo kanaaf ragaaleen funaanaman mala iddatteessuu akkayyoo fayyadamuuni. Ragaaleen mala afgaaffii, marii garee xiyyeeffatamaafi sakatta'a barruutiin funaanaman. Ragaalee funaanaman maleenyaa seenaa deebisanii ijaaruu (Historical-Reconstruction Approach) fayyadamuun kan xiinxalamaniidha. Xiinxala ragaalee taasifameen Oromoon nagaafi nageenya waloo isaa waarsuuf duudhaalee Gadaa "Safuu, Ilaaf-ilaamee, Koottu dhufeefi sii-galeefan jedhee" akka fayyadamu adda bahanii jiru. Duudhaalee kanneen immoo, jaarmiyaalee Gadaa Jaarsa/Araara, Qaalluu, Shanacha-Sagliifi Seera Lukaatiin itti fufsiisaa ture. Ta'us, dhiibbaalee keessoofi alaan, hubannaa dhaloonni duudhaaleefi jaarmiyaalee xabboof qaban haphachuufi shira siyaasa ammayyaa wajjin walitti madaqsuu hanqachuun duudhaalee kanneen hojiirra oolchuu irratti gufuu mudateera. Bu'aan qorannoo kanaas, qe'een Oromoo nagaafi nageenya waaraatti deebi'uuf duudhaalee xabboo qabutti deebi'uufi dhibdee waloo keessatti hojiirra oolchuu akka qabutu adda bahe. Oromoon kaleessa duudhaalee kanneeniin naga waaraa qabuufi jaarmiyaalee Gadaan furataa ture har'a haphachuufi fayyadamuu dhabuun nimul'ata. Akkasumas, duudhaalee Gadaa dagatameefi mage deebisanii akkaataa haalli ammaa barbaaduun ijaarrachuun qe'ee ofiitti naga buusuun ollaa waliin nagaan jiraachuun akka danda'amu gochuun nagaafi nageenya waloo Oromoo gidduutti waarsuun barbaachisaadha. Yaboon qorannoo kanaas, murtoo siyaasaa waloo fudhachuun duudhaalee Gadaa ganamaa fayyadamuun nagaafi nageenya waarsuun barbaachisaa ta'uu akeeka. Dabalataan, duudhaalee sirna Gadaa akka sabaatti jaarmiyaa (institution) ta'ee osoo dhaabbatee dhibdee sabaaf fala waaraa akka ta'u akeeka. Kanaafuu, duudhaaleen kunneen deebi'anii akka ijaaramaniifi itti fufiinsaan nagaafi nageenya Oromoo waaraa ijaaruu keessatti akka tajaajilan dhaabbilee barnootaa sadarkaan jiran cimsuun dhaloonni akka beeku, hubatuufi itti dhimma bahu gochuu keessatti akka qooda fudhatan gochuun daran barbaachisaa ta'a.

Jechoota Ijoo: *Duudhaalee Gadaa, Jaarsa Araaraa, Nagaafi Nageenya, Waarsuu*

¹ Yuunivarsiitii Bulee Horaatti- Barsiisaa Afaan Oromoofi Ogbarruu (Barataa PhD AAU'tti)

1. Seensa

Yaadrimeen nagaan akka aadaa Oromootti bal'aadha. Kunis, haala jiruufi jireenya uummatichaa wajjin walqabata. Oromoo biratti nagaafi nageenyi waraanni dhibuu osoo hintaane jireenya guyyuu isaati (Tsega, 2012). Kunis, nagaan walgaafachuu, eebba, weelluu/sirba, sirnoota, dubbiifi seeneffama, bulchiinsaafi seera hawaasaa keessatti, mammaaksa, durduriifi seenaa himu kamiyyuu keessatti nagaan lallaba. Nagaan safuu hawaasummaa (social values) uummatichaati jechuudha. Nagaan Oromoof akka ilaalcha warra dhihaa waraanni dhibuun kan nageenyi argamu osoo hintaane jireenya guyyuu isaa wajjin hidhata cimaa akka qabu hayyoonni ni ibsu. Yaada kana Abdurahman (2019:49) haala armaan gadiin ibsee jira.

The Oromo concept of peace is much broader than western conception of peace as absence of violence or war. The Oromo community as one of the largest sub-Saharan African people has values, beliefs, traditions, and institutions that promote peace, tolerance, non-violence, conflict prevention, and resolution through established standards and institutions. It socializes and educates members of the society through peace education at home and participation in socio-economic activities that contributes to collective wellbeing.

Akka ibsa kanatti, Oromoon ilaalchi nagaaf qabu ilaalcha warri dhihaa nagaaf qaban caalaa bal'aa ta'uudha. Nagaafi nageenyi akka jiraatuuf immoo: safuu, amantaa, aadaafi jaarriyaa nagaan labsu Gadaa, waldanda'uu, tasgabbi, mala waldhabdee hiikuu fayyadamuu isaati hubanna. Waa'ee nagaan kan barsiisuufi labsu manaa jalqabee akka ta'es hubanna. Bakka sochiin diinagdee taasifamutti akkaataa nagaafi nageenyi itti tikfamuufi eeggamuu qabu walbarsiisa jechuudha. Kunis, nagaan ijoo guddaa uummatichaa ta'uu hubanna. Erga jeequmsiiifi haalli jiruufi jireenyaa boora'ee booda nagaan labsa osoo hintaane dursee (pro-active) raawwata (Filee, 2016). Kanaafuu, qorannoo kana keessatti Oromoon akkamiin nagaafi nageenya duudhaalee Gadaa fayyadamuun jaarriyaalee Gadaa keessatti akka ibsutu xiinxalame. Dhiibbaalee safuun hawaasaa (social values) haphachuun nagaafi nageenya qe'ee Oromoo keessatti rakkoo uumame furuu danqametu sakatta'amee dhiyaate.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Oromoon saba Sirna Gadaa waa mara ofkeessatti qabatu qabaachuun kan beekkamuudha. Kunis, siyaasa, diinagdee, hawaasummaa, nagaafi nageenyafi waraana gaggeessuu danda'u qaba (Asmarom, 1973; Tadesse, 2018). Sirni bulchiinsa Gadaa Oromoo bara 2015 A.L.A hambaa killiyaa (intangible) Addunyaa ta'uun UNESCO irratti galmaa'ee jira. Haata'u malee, Oromoon duudhaalee sirna Gadaa hojiirra oolchuun qe'ee ofiitti nagaafi nageenya buusuuf dadhabee jira. Kun maaliif ta'e? Sirni qabeenya addunyaa ta'e kun itti fufuuf lafa irratti qabatamaan maaliif dhabna? Dhalootatu duudhaalee kanneen hubachuu hanqate moo duudhaalee kanneentu haala ammee waliin deemu hanqatan? Akkasumas, duudhaaleen Gadaa Oromoo nagaafi

nageenya buusuu keessatti humna akkamii akka qaban, duudhaalee Gadaa fayyadamuun uummanni Oromoo nagaan mirkaneeffachuu maaliif akka dadhabeefi jaar-miyaalee Gadaa duudhaalee kanneen lufsiisaniifi fufsiisan irratti qaawwi mul'atu maal akka ta'e xiinxaluun ka'umsa godhatee qorannoon kun ittiin gaggeeffameedha.

Rakkoon Afrikaa beekumsa Afrikaan furamuu akka qabu qorattoonni garaagaraa nibarreessu (Debala, 2017). Oromoonis, duudhaalee beekumsa xabboo nagaafi nageenya isaa buusu nibsuu. Garuu, duudhaaleefi jaar-miyaaleen Gadaan qabu kunneen raafama siyaasaa qe'ee Oromoo furuu hindandeenye. Qorannoowwan kana dura hojjetaman gaaffii kanaaf deebii hinkennine. Fakkeenyaaf, akka Oromoo Gujiitti nagaan, nagaan walgaafannaa, eebba, moggaasa maqaa, mammaaksota, hiibboo, durdurii, sirbootaafi k.k.f keessaan lallabama jechuun Elfineh, (2020) ibsa. Haata'u malee, bifa kanneeniin nagaan lallabamus, har'a duudhaaleen Gadaafi jaar-miyaaleen Gadaa Oromoo waan laafaniifi xiyyeeffannaa dhabaniif nagaafi nageenya sadarkaa dubbii bira darbe lafarra bu'uu hindandeenye. Kanaafuu, qorannoon kun qaawwa gama kanaan jiru duuchuuf yaadameet hojjetame.

Kanaafuu, qorannoo kana keessatti yaadota ka'umsaa kanneen bu'uura godhachuun duudhaalee Gadaafi Jaar-miyaalee Gadaa Oromoo walsimsiisuun nagaafi nageenya waaraa qe'ee Oromootti buusuun akkamiin akka danda'amuufi kallatti fuulduraa akeekuu qorannoon ibsu hinjiru waan ta'eef qorannoon kun qaawwa gama kanaan jiru guutuuf karoorfamee hojjetame. Fakkeenyaaf; Debala (2017), Aseba fi Tadesse (2018), Abdurahman (2019), Elfineh (2020), fi k.k.f akkaataa Gadaan Oromoo nagaafi nageenya ijaar-uufi buusuu keessatti qabu qoratan duudhaalee Gadaa Oromoo bifa hammatee qorachuu hanqisanii jiru. Kunis, duudhaaleen Gadaa Oromoo giddu seentummaa qaama alaa malee mariin nagaafi nageenyaaf hojjetu ilaaluu hanqisanii jiru. Qorannoon kun immoo qaawwa gama kanaan mul'atu guute. Haaluma kanaan gaaffileen bu'uura qorannoo kanaan deebii argatan kanneen armaan gadiiti. Isaanis;

- Duudhaaleen Gadaa nagaafi nageenya waaraa buusuu keessatti hagam humna qabu?
- Jaar-miyaaleen duudhaalee Gadaa Oromoo kanneen lufsiisaniifi fufsiisan maalfa'i?

2 Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa “*Duudhaalee Gadaa Oromoo nagaafi nageenya 'waarsuu' keessatti gahee qaban*” xiinxaluudha. Bu'uuruma kanaan kaayyoowwan gooreen qorannichaa kanneen armaan gadiiti.

- Humna duudhaaleen Gadaa Oromoo nagaafi nageenya warsuu keessatti qaban ibsuufi
- Jaar-miyaalee duudhaalee Gadaa Oromoo lufsiisaniifi fufsiisan adda baasuun ibsuudha.

3 Sakatta'a Barruulee Walfakkii

3.2 Yaadrimee Nagaafi nageenyaa

Nagaan yaadrimee bal'aa akka ofkeessaa qabu seensa jalatti ibsame jira. Kunis, aadaa Oromoo biratti nagaan hariiroo cimaa maatiirraa kaasee ijaaramaa deemuudha. Oromootu nagaan manaa ka'a jedha. Kunis, *"Akkam bulte"* jennaan, *"Ollaa akkam bultee beeka; akka itti bule abbaatu beeka"* jedhe. Yaadni kuni, akka itti bulan sun waan irra-keessa (qaamaan) mul'atu osoo hintaane keessoo qaamaafi xiinsammuu, maatiifi waatii, daa'aa (kaawoo) fi daa'imman hammachuu isaati. Yaada kana kan cimsu Mekuria, (2011:261) akkana jechuun ibsa. *"With in relations to the family, the absence of 'nagaa' denotes lack of love among its members, in reference to a neighbourhood or community its absence denotes lack of concord or lack of social and moral order."*

Yaada kanarraa kan hubannu, nagaan kan alaan mul'atu qofaa osoo hintaane keessoo nama dhuunfaa, miseensa maatii wajjin illee nagaan ooluufi buluu akka gaafatuudha. Namni maatii keessatti nagaa hinqabne nageenya safuu hawaasaaf (social moral order) rakkoo ta'uu hubanna. Kanaafuu, Oromoo biratti nagaan gocha guyyuu keessa jira. *"Nagaan kennaa Waaqaati – Nagaa is of Waaqa – Eebba Waaqati"* (Isuma). Nagaa eeggachuuf immoo, nagaa yaaduu, nagaa dubbachuu, nagaa hojjechuutu barbaachisa.

Nagaan waan hawwaniif qofaa argama osoo hintaane nagaa jaalachuu, barbaaduufi nagaaf aarsaa baasuun argama. *"Peace is not a free gift"* (Aseba fi Tadesse, 2018). *"Peace is not just the absence of conflict; peace is the creation of an environment where all can flourish, regardless of race, colour, creed, religion, gender, class, caste or any other social markers of difference"* (Nelson Mandel cited in United Nations, 2020:5). Yaadni kunis, nagaan lolli dhabamuu osoo hintaane naannoo namni kamiyyuu sanyiin, bifaan, amantiin, korniyaan, gitaan, kutaafi agarsiistuu hawaasummaan hinrakkatin keessa jiraatuufi walhoru uumuu ta'uu nu hubachiisa. Akkasumas, nagaan xiinsammuu, hawaasummaa, siyaasaa, naamusaafi ayyaantummaa dhalli namaa ofiin, namaa namaan, gareefi garee addunyaaleessaan qabaatu ta'uu Elfineh, (2020) nibsa.

3.3 Duudhaalee Sirna Gadaa

Sirni Gadaa duudhaalee garaagaraa qabaachuun beekkama. Isaanis: Safuu, Ilaaf-Ilaamee /Koottuu-Dhufeedha. Duudhaalee kanneen immoo, karaa jaarmiyaalee (institutions) Gadaa Jaarsa/Araaraa, Shanacha-Saglii, Qaalluufi Seera-Lukaa jedhamaaniin hojiirra oolcha (Filee, 2021:230-233). Duudhaaleen kunneenis armaan gadiitti dhiyaatanii jiru.

3.3.1 Safuu

Safuun akkaataa uummanni tokko jireenya isaa ittiin moo'atu, to'atu, walkabajuu, uumaafi uumama safeeffatuudha. Safuun waan gaarii hawaasni tokko jaalatuufi waan

badii hawaasichi jibbu ofkeessatti qabata (Filee, 2021). Yaada kanarraa kan hubannu, Safuun yaada sammuu ilmoo namaa keessaa maddu ta'ee, namni tokko ittiin ibsamuudha. Dabalataan, Gemechu (1993) Safuu qabaachuun akkaataa seera jiruufi jireenya abboota ofiitti jiraachuu ta'uu ibsa. Bartels (1983) immoo qorannoo amantii Oromoo Maccaa irratti qorateen, Oromoon waan dhagahe tokko gaariis ta'u hamaaf "Safuu" jechuun akka ibsatu ibsa.

Yaadota kanarraa kan hubannu, Safuun handhuura jiruufi jireenya uummata Oromoo ta'uudha. Gadaa Oromootu duudhaa safuun qajeela. Safuun hinjiru yoo ta'e, namoomatu bada. Namoomni yoo bade akka feeteetu dagaaga. Akka feeteen yoo dagaage naatoon dhabameet nagaafi nageenyi ilmoo namaa gaaffii keessa gala. Haala qabatamaa ammaa keessatti Safuun Oromoon dhaloota biratti waan haphachaa jiruuf duudhaan waldhaggeeffannaa waan haphateef nagaafi nageenya sabaafi biyyaa dubbachuun ulfaataa jira.

3.3.2 Ilaaf-Ilaamee ykn Koottu-Dhufee

Ilaaf-Ilaameen ykn Koottu-Dhufeen duudhaa nagaan waarsuu Oromoon itti dhimma bahuudha. Kanas, mala jaarsoliin biyyaa hubannoo araaraa qabaniifi obsa qaban filatamanii qaamota waldhabdee qaban walitti fiduun hirmachiisanii, walfalmisiisanii, kaksiiisanii, waadaa itti tumuun naga buusaniidha. Duudhaan kun waldhabdee furuuf jiruufi jireenya hawaasummaa qaama waldhaban kanneen haala gaariifi haaloo malee yeroo dheeraa waliin akka jiraataniif mala filatamaadha (Filee, 2021).

Tooftaa dhibdee furuu akkanaa keessatti mo'uufi mo'amuun hinjiru, hunduu injifataadha. Kana jechuun "Win – all – lose – all" jechuudha (Mekuria, 2011). Yaadni kun eenyutu eenyu injifata akka jechuuti. Bu'uurri 'Dhugaa' irratti waliif galuudha. Dhugaan hinjiru taanan nagaan hinjiru yaadama jedhuun hubatama. Aadaa Oromoo biratti sadarkaa kamittuu waldhabdeen araaraan xumurama. Haata'u malee, yeroo ammaa sirni kun haphataafi laafaa dhufee jira.

Ilaaf-ilaameen ykn Koottu dhufee waliigaltee qaamota lamaan gidduutti fedhiin raawwatuudha. Yaada kana Dajanee (2002: 69) Asefa (2001) wabeeffachuun akkanatti ibsee jira. *"Ilaaf-ilaamee indicates the very procedure of the negotiation. 'Ilaa' means 'look' or 'listen' uttered by one of the two parties to start talking. It is a way of calling for attention. The second party uses 'Ilaamee' to respond to the first one. The suffix 'mee' approximately means 'please', simply qualifies the politeness of the approach."* Yaadni kun yaadan qaamonni lamaan walii galanii dhimmicha irratti fuulaaf fuulatti dubbachuu isaaniiti agarsiisa. Mee na dhagahi sin dhagahaa ofkeessaa qaba. Kanaafuu, duudhaan kun jiraachuu Gadaa Oromoof akeektuu yoo ta'es qabatamaan rakkoo qe'ee Oromoo keessaa ittiin furachuun maaliif dadhabame kan jedhu qorannoo kana keessatti deebii argatee jira.

3.3.3 Danqaalee Duudhaalee Sirna Gadaa Mudatan

Sirni Gadaa Oromoo haala ammaafi illeenyaa ammaa keessatti fayyadamuuf wantootni danqaalee ta'an nijiraatu. Kunis, danqaa keessoofi alaan sirnicha mudatan ta'u. Yaada kana sirna Gadaa haaromsuun haala ammaa keessatti fayyadamuuf bu'aaleefi danqaalee mudatan Tasammaa (2021:124) akkaataa armaan gadiitiin ibsee jira.

- A. Beekumsa/hubannaa gahaa dhabuufi aangoo humna siyaasaa ittiin sirna Gadaa iddootti deebi'u dhabuu. As keessatti wanti ulfaataan duudhaalee siyaasaa, hawaasummaa, amantiifi diinagdee akka sirna Gadaatti deebisanii fayyadamuu ulfaataa ta'uudha. Kana keessatti rakkoolee walxaxaa ta'an kanneen bakka lamatti qooduun ilaaluun nidanda'ama. Isaanis, rakkoo hubannaafi rakkoo bulchiinsaati.
- B. Bakka adda addaatti hambaaleen sirna cunqursaa wiirtuulee sirna Gadaarratti waan hundeeffamaniif sirna Gadaa haaromsuun jechuun hiika hambaalee kanaa diiguu qaba jedhamee yaadamuudha.
- C. Hambaaleen sirna Gadaa waan dhabamaniif beekumsi gahaan ittiin gormuu hiriyaa, Caffee Gadaa, akkasumas duudhaalee sirna Gadaa deebisanii hundeesan rakkisaa ture.
- D. Walitti bu'iinsi fedhii Oromoon "Akka Gadaatti" qabuufi Itoophiyaan akka ammayyaatti (western) qabduuti. "Akka Gadaatti" jechuun Sirni Gadaa hundee Oromummaati ilaalcha jedhu ofkeessaa qaba. Gadaan qarooma Oromooti jechuudha.

Kanaafuu, haaromsa Gadaa jechuun waan Oromoon aadaa ofii seenaa keessatti dhabe aboo siyaasaan deebisanii ijaaruufi fayyadamuu jechuudha. Haala amma Oromoon keessa jiruun garuu, duudhaalee Oromooti fayyadamuufi jaarmiyaalee Gadaan itti fufsiisuu keessatti qaawwii guddaan mul'atee jira. Kunis, hubannaan dhaloonni duudhaaleefi jaarmiyaalee Gadaaf qabu haphachuu, duudhaaleefi jaarmiyaalee sirna Gadaa siyaasa Itoophiyaafi Oromoo keessatti fayyadamuuf sodaachuu, dhaloonni sadarkaa Gadaa keessatti guddachuu dhabuufi duudhaaleefi jaarmiyaalee Gadaa idileessuun haala ammayyumaan barbaaduutti madaqsuu dadhabuun nagaafi nageenya waarsuu keessatti hanqatee jiraachuu hubachuun nama hinrakkisu.

3.4 Maleenyaa Qorannichaa (Research Approach)

3.4.1 Maleenyaa Seenaa Deebisanii Ijaaru (Historical-Reconstruction Approach)

Maleenyaan seenaa deebisanii ijaaru dheerina yeroo irraa kan ka'e beekumsa xabboo (Fookloorii) dagataman haala illeenyaa (ideology) ammee keessatti barbaadamuun deebisanii jajjabeessuu ilaalcha jedhu oofkeessaa qaba. Kunis, Fookloorii (beekumsa hawaasaa) dura turan illeenyaa bara ammaa wajjin deemuu kanneen danda'an keessaa filatanii fudhachuun qabiyyeen isaanii hawaasaaf akka tajaajilan gochuudha.

Duudhaalee hawaasaa (social customs) sirnoota, afoola hawaasa deebisanii fayyadamuun rakkoo ammee furuu keessatti hojiirra oolchuu ilaalcha jedhu ofkeessatti qabata (Dorson, 1963). Kanaafuu, qorannoo kana keessatti maleenyaan kun duudhaalee

Gadaa Oromoon qabu jaar-miyaalee sirnichaa keessaa fudhachuun haala qabatamaa Oromoon amma keessa jiruun nagaafi nageenya sabichaa waarsuuf itti fayyadamuu keessatti nifayyada. Qorannoo kanaafis maleenyaa filatamaadha.

4 Xiinmalleen Qorannichaa

Qorannoon kun saxaxa qorannoo ibsaa hojiirra kan oolche yoo ta’u, mala iddatteessuu akkayyoo (qualitative reseach sampling) fayyadame. Qorannoon kun madda ragaajalqabaafi lammaffaatti fayyadame. Meeshaaleen funaansa ragaalee afgaaffii (afgaaffii hindaangeffamneefi gamisaan daangeffamaa), marii garee xiyyeeffatamaafi sakatta’a barruutiin funaannamanii jiru. Iddattoon qorannichaa mala iddatteessuu akkayyoon kan filatame yoo ta’an, afgaaffii namoota 20 Magaalaa Shaggar Kutaa Magaalaa Sabbataatti gaggeeffame. Iddattoon kunis abbootii Gadaafi dargaggoota kan hammateedha. Marii garee xiyyeeffatamanis namoota baay’inaan 5 of keessatti qabateen raawwatame. Jamaa waliigalaa keessaa namoonni afgaaffiifi marii garee xiyyeeffatamaaf iddatto akkayyoon filataman ragaalee barbaadaman haala gahaa ta’een kennu jedhamanii kanneen yaadamaniiidha.

Ragaalee walitti qabaman maleenyaa seenaa deebisanii ijaaruu fayyadamuun xiinxalaman. Walumaagalatti, qorannoon kun gosaan qorannoo akkamta yoo ta’u, ragaalee argaman akkamii isaanii xiinxaluun ija seenawaa deebisanii haala yeroo ammee wajjin walsimsiisuun fayyadamuun danda’uun qoratame. Qorannoo kana keessatti ragaaleen madda jalqabaafi lammataa irraa argaman akkaataa naamusa qorannoo eegeen qaama qorannichaafi wabii keessatti sirnaan dhiyaatanii jiru.

5 Xiinxala Ragaalee

5.1. Duudhaaleen Gadaa Oromoo Nagaafi Nageenya Waarsuu Keessatti

5.1.1. Duudhaa Safuu

Akka ragaalee afgaaffii, marii garee xiyyeeffatamaafi sakatta’a barruu irraa argamaniitti Safuun yaadrimee Waaqaaf bitamuu ofkeessaa qaba. Namni Waaqaaf bitamu naga jaallata, Namni naga jaallatu nageenya buusa jedhu. Yaada kana Mekuria (2011:265) Gemechu (1996) wabeeffachuun akka itti aanu kana jechuun mirkaneessee jira. *“Understanding the concepts of Safuu – Moral ethics, naga – peace and harmony, and araara – concord, is very important in undersatning not only the evolution of Oromo religions thought and practice but also the evolution, development and continued existance of the Oromo society at large”* jedha. Akka duudhaa Oromootti, namni eebbifamaan nama safuu (moral) kabajuufi eeguudha. Namni safuu cabse nama cubbuu dalage jedhameeti fudhatama. Nama cubbuu dalage immoo Waaqni ayyaana isaa irraa fudhata jechuun Dirribii, (2016) dabalee ibsa.

Kanaafuu, yaadrimee olii irraa kan hubannu, duudhaa Oromoo biratti safuu kabajuun Safuu Waaqaa eeguu (Seera Waaqatti buluu), Safuu lafaa kabajuu, Safuu abbaafi haadhaa eeguu, Safuu xiqqaafi guddaa eeguudha. Oromoo biratti namni nagaan naga yaada, naga hojjeta, naga eega. Namni akkanaa immoo heera Waaqaafi seera

namaatti waan buluuf Waaqa waardiyaa nagaa uumamaa ta'ee waliin walii gala. Ofiifis naatoo waan ofiif qabuuf namaafi uumama biroottiif naatoo qabaata. Kanaaf, nageenyi akka dhabamuuf sababa hinta'u.

Akka ragaan afaaffii irraa argame ibsutti, haala qabatamaa amma Oromoon keessa jiruun safuufi safeeffannaan haphatee jira. Dhaloonni safuu dagateeti nagaan haphate. Dhaloonni *“Akka bare dhiiseeti, akka baraatti”* bullaan duudhaan dabde. Akka baran buluun duudhaalee ganamaa ofii eeguudha, waldhagahuudha. Akka baraa buluun waan barri fide faana dhahuudha. Sun immoo duudhaalee gatu osoo hintaane ofqabataniidhaquutu fala. Safuun hinjirreen akka hindalagamne, akka maleefi aadmaleen akka hindagaagne tiksa. Uumaan akka hinmancaane eega ture. Amma garuu, dhaloonni jechaafi gochaan safuufi safeeffannaa eeguufi eegsisuu waan hanqateef nagaafi nageenyaaf bakka dhabaa jira.

Kanaafuu, qorannoo kanaan xiinxala ragaalee argamanii raawwateen maddi nagaafi nageenyi qe'ee Oromoo keessatti waaruu/itti fufuu dadhabuu (sustainable peace) safuufi safeeffannaan ganamaa haphachuun waldhaggeettiin, kabajni guddaafi xiqqaa, beekaafi wallaalaa gidduutti dhabamuu ta'uu agarsiisu. Safuun yoo eeggame, kabajni jiraate nagaan jiraata.

5.1.2. Duudhaa Ilaaf-Ilaamee Ykn Koottu-Dhufee

Akka ragaaleen afaaffiifi maree garee xiyyeeffatamaan irraa argaman ibsaniitti, Oromoon jiruufi jireenya isaa keessatti saba gaaddisa taa'ee dhibdee jiru mariin furatuudha. Kana keessatti duudhaa 'Ilaaf-ilaamee' ykn 'Koottu-Dhufee'tti dhimma bahee mari'ata. Kunis, Ilaaf-Ilaameen yaadumti isaatu walii galuu, waldhagahuudha. Obsa, jaalala, quuqama, rifannaa, naatoo ofkeessaa qaba jechuun ibsu rageertoonni. 'Koottu' yoo jedhu 'Dhufe' waliin jedha. *“Koottu jennaan dhuftee?”* jedhee walgaafata. Inni gamaan jirus *“Eeyyee dhufe”* jedha. *“Akka ati dhufte Nagaan, Nageenyi haa dhufu”* jedha deebisee walii galuun mariitti gala jedhu rageertoonni afaaffiin dhiyaateef.

Yaada armaan olii kana mammaaksa Oromoon mammaakun yoo ibsinu, *“Warri marii qabu dullacha qaleet; warri marii hinqabne dorrobaa qale”* jedhuun ibsuu dandeenya. Ta'us, akka ragaan afaaffii qorannoo kanaaf taasifame irraa argame ibsutti, Oromoon bara kanaa warra dorrobaa qale ta'e. Dorrobaa (Goromsa/sa'a rimaa) qaluun hormaata hankaaksuudha. Warri marii hinqabne hubannaa waloo hinqabu. Kanatu qe'ee keenya nagaa dhoowwe, duudhatu bade jedhani. Dhaloota dubbatu horanneeti dhaloota waldhaggeeffatu dhabne jedhani.

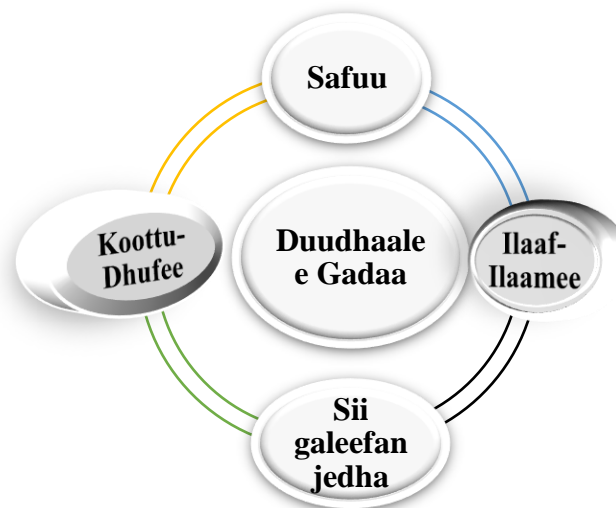
Kanaafuu, Ilaaf-Ilaamee ykn Koottu-Dhufee Oromoo kan mancaase aadaa siyaasaa biyya Impaayera Itoophiyaafi rincicummaa mooraa qabsoo Oromooti. Siyaasni Impaayera Itoophiyaa shira waan iftoomina ofkeessaa hinqabneen guutamaadha. Mooraan qabsoo Oromoo immoo shakkiin kun waan jiruuf shira kana baqata. Gidduutti nagaafi nageenyi qe'ee Oromoo marga Arbaan wallolu lamaan gidduu ta'ee hafe. Falli

jiru duudhaatti deebi'uun Oromoon waldhagahuun marii 'Ilaaf-Ilaameef' bakka qabaachuu akka qabu hubanna. Kana hintaane taanan lallaba gowwaa firri laphee qabataa ta'ee hafe nagaafi nageenyi qe'ee Oromoo.

5.1.3. Duudhaa Sii galeefan jedha

Akka ragaan maree garee xiyyeeffatamaa irraa hubatameetti, duudhaan kun adeemsa 'Ilaaf-Ilaamee' keessatti yaadaan walhubannaa qabaachuu agarsiisa. Waliigaltee (harmony) qaamota lamaan gidduutti uumamuu agarsiisa. Jaarmiyaaaleen Gadaa Jaarsi araaraa, Shanachi-Sagleen, Seera Lukaa keessattis '*Sii galeefan jedha*' jechuun dhimma irratti dubbatan sana gara tokkotti fiduu mul'isa.

Akkuma Oromoon yoo mammaaku "Walii galan; alaa galan" jedhu sana adeemsa dhimmoota waloo, dhibdee ollaa, gosaafi sabaa keessatti nagaafi nageenya waloo Oromoo waarsuu (sustain) keessatti sii galeefan jedha jechuun dirqama ta'uu hubanna. Sababaa 'Koottu-Dhufee' hinjirreef, sii galeefan jedhan dhibe. Kunneen immoo qe'ee Oromootti nagaafi nageenya haphise. Haalli kunneen immoo duudhaalee Gadaa Oromoon kaleessa qabu akka haphatan taasise. Duudhaaleen Gadaa ganamaa haphachaafi tajaajilummaan isaanii hir'achaa deemuun Gadaan Oromoo kaleessa nagaan buusuun beekamu bakka dhabaa deemu akeeka. Kanaafuu, Oromoon Gadaa qaba jechuu qofaa osoo hintaane duudhaalee Gadaan kaleessa ittiin beekamu qabatamaan fayyadamnee mul'isuu qabna kan jedhu yaboo xiinxala kanaati.

Danaa 1. Duudhaalee Gadaa Oromoo mul'isa (Qoratichaan caayeffame)

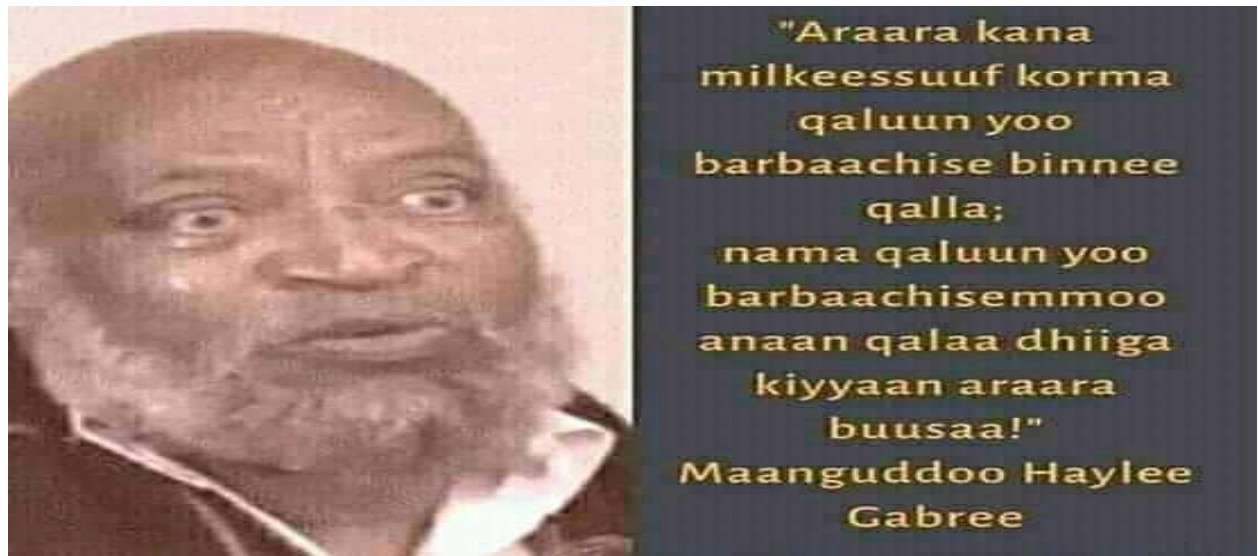
5.2. Jaarmiyaaalee Duudhaalee Sirna Gadaa Lufsiisaniifi Fufsiisan

5.2.1. Jaarsa Araaraa

Bu'uura rageertoota afgaaffii, marii garee xiyyeeffatamaafi sakatta'a barruuleen Jaarsi araaraa aadaa nagaafi nageenya Oromoo buusuu keessatti jaarmiyaa guddaa baroota dheeraa rakkoo keessoo Oromoof ollaa isaa waliin isa mudatu furuudha. Adeemsi

sirnaawaan jaarsi araaraa fayyadamu immoo jaarsummaadha. Asirratti, qorattoonni baay'een jaarsummaa jaarmiyaa godhanii yeroo fudhatan nimul'ata. Haata'u malee, jaarsummaan adeemsa jaarsi qaroon, sammuun bilchaataan dhibdee itti ilaalu malee ofii isaati jaarmiyaa miti. Yaada kana Filee (2021:231) akka itti aanutti mirkaneessee jira. *"Jaarsi araaraa akka jaarmiyaatti kan ibsamu ta'ee, miseensi jaarsa araaraa kan filamu namoota hawaasa keessatti beekkamtii qabaniifi muuxannoo araaraa qaban lakkoofsan mangoo ta'an shan, torba ykn sagal ta'anii filatamu, mangoo ta'uunis murtii haqaaf filatama"* jedha. Namoonni kunneen kanneen seera Waaqaafi seera aadaa sirriitti beekan ta'uu isaanii Dajanee (2002) dabalee ibsee jira.

Yaadota armaan olii irraa kan hubannu, jaarmiyaan Jaarsa araaraa kun duudhaalee sirna Gadaa Oromoon nagaafi nageenya waaraa (sustain) ittiin buufatu kanneen lufsiisuufi fufsiisuu keessatti gahee olaanaa qaban ta'uudha. Kunis, Jaarsi araaraa gamaa ganamaa waan filatamuuf rakkoo jirtu baasuu 'Ilaa' ykn 'Koottu' jedha. Jaarsi araaraa gamaa immoo 'Ilaamee' ykn 'Dhufe' jedha. Jaarsi araaraa Oromoo nagaaf miira dhukkubbiifi quuqamaan dubbata. Kanas, dubbii kabajamoo Hayilee Gabree dubbatana kana gadiin irraa nihubanna.

Suuraa1: Marii Araaraa Mootummaafi ABO Magaalaa Ambootti Taa'ame Irratti Dubbii Nagaa Bara 2020 A.L.A Dubbatan

Dubbii kanaarraa kan hubannu, nagaan hawwiin qofaa osoo hintaane aarsaa kaffaluu, faloo falachuu akka gaafatu hubata. Duudhaa Oromootu kana akeeka waan ta'eef Jaarsi/maanguddoon kun kan waltajjii marii araaraafi nagaa irratti dubbatan. Nagaan dhibuun miidhaa qabu sammuun nagaa yaadu akki itti hubatuufi nagaan dhibuun balaa qabu argetu kulkulfatee nagaa bifa kanaan lallaba. Akka duudhaa Oromooti namni aarsaaf hinqalamu, garuu rifatuufi naatoon akka argamuun qaamota waldhaban lamaan walitti fiduuf jaarsi kana dubbata. Jaarmiyaa araaraa waan ta'eef waan namoota waldhaban lamaan walitti siiqsuu dubbatan.

Kanaafuu, xiinxala rageertota oliitti taasifame irraa kan hubannu haala qabatamaa amma Oromoon keessa jiruun jaarimiyaan Jaarsa araaraa Oromoo bakka itti dhaggeettii dhabe akka jiru hubanna. Jaarsi araaraa nagaa lallabuufi labsuu dhaabe osoo hintaane duudhaaleen Gadaa waan haphataniif falli Jaarsi araaraa kaa'u fudhatama dhabuu akeeka. Kanaaf, jaarimiyaan kun amma bifa Mana Murtii Aadaatiin deebi'ee waan dhaabbate fakkaatus giddu seentummaa qaama siyaasaafi bilisummaa guutuu dhabuun nimul'ata. Jaarmiyaa kana jabeessanii gadi dhaabuun fala waaraa qe'ee Oromoo akka ta'e rageertonni qorannoo kanaa ni akeeku. Humni Jaarmiyaan Jaarsa araaraa kun nagaafi nageenya buusuu keessatti qabu dhaggeettii dhabuun duudhaaleen Gadaa akka laafaan taasisaa jiraachuun qorannoo kanaan bira gahuun danda'amee jira.

5.2.2. Qaalluu

Bu'uura rageertotaan Qaalluun sirna Gadaa Oromoo keessatti jaarimiyaan Safuun Waaqaa akka eegamu gochuun namoota gidduutti nagaafi nageenyi waaraan akka jiraatu godhuudha. Namni Safuu Waaqaa yoo eege nagaa qabaata. Namni nagaa qabu immoo nageenyaaf balaa miti jechuun jaarimiyaan Qaalluu akka barsiisu eeru. Yaada kana kan cimsu yaadimee jaarimiyaan Qaalluu Oromoo biratti qabu Gammachuu (1993:208) akka gadiitti ibsee jira.

The Qaalluu can be said to represent an embodiment of all the positive cultural values esteemed by the Oromo. He never curses, only blesses. He never engages in battle, but does not fail to face the challenge when confronted. He does not handle any instrument of death such as a spear. He never wears sandals that cover the heels of his feet. He adheres strictly to all the prescribed taboos. In this sense, the Qaalluu could be said to be the physical manifestation of the ideal son of the Oromo nation.

Ibsa kanarraa akka hubannutti, Qaalluun Oromoo biratti waan eeyyentaa ta'een fakkeeffama. Nama hinabaaru, waraana keessatti hinhirmaatu, wantoota qara qaban hinqabatu, safuu eeguun waan beekkamuuf namoota kaaniirraa bifa adda ta'een jiraata. Kanaaf, aadaa Oromoo biratti ilmoo dhugaa Oromooti jedhameeti fudhatama. Ta'us, dhiibbaalee amantii, siyaasaafi ammayyummaa wajjin walqabatee bakki jaarimiyaan kun hawaasa bal'aa keessatti qabu gadi xiqqaachaa dhufee jira.

Akka ragaalee afaaffiin argame ibsutti, Jaarmiyaa Qaalluutti warra itti buluufi duudhaalee isaan labsan kabaju qofa biratti malee saba bal'aa biratti fudhatmni qaban hir'achuu akeeku. Warri itti bulan waan dhaban, shakkii qaban achitti qulqulleeffachuun nimul'ata. Warri itti dhageefi isaan waammateef malee ofii araddaa ofii irraa waan hindeemneef barbaadamummaan isaanii hir'ate jedhu. Dabalataan, maqaa qaalluun namoonni fakkeessanii hojjetan waan baay'ataniif hanga amanamummaa isaani hanga qaalluu durii irraas gadi bu'uu hubachiisu. Ta'us, kanneen dhugaa Waaqaafi lafaa eegan hojjetan waan jiraniif warra itti buluuf fala ni akeeku.

Kanaafuu, xiinxala ragaalee irraa akka hubannutti, Jaarmiyaa Qaalluu kaleessa safuun Waaqaa akka eegamu barsiisu, nagaa namaafi nama, namaafi uumaa, uumamaafi uumama gidduu akka jiraatu taasisu sun sababa dhiibbalee amantii, siyaasaafi ammayyummaan akka laafu ta'ee jira. Kunimmoo, duudhaaleen Oromoon itti beekkamu irratti dhiibbaa fidaa jiraachuun hubatamee jira. Warri Qaalluu rakkoon dhalate akka fala argatu gochuu qofaa osoo hintaane fuuldurattillee rakkoo dhalachuu danda'u eeru waan ta'eef osoo dhaggeettii qabaatanii waan gumaachuu akka danda'an qorannoo kanaan adda baasuun danda'amee jira.

5.2.3. Shanachaafi Saglii

Bu'uura rageertota irraa argameen jechi 'Shanacha' jedhu yaadrimee hariiroo siyaasaafi diinagdee Oromooti ofkeessaa qaba. Innis, lakkoofsa Shan wajjin walqabatee ibsama. Shanachi yaadrimee miseensa/gogeessa Gadaa Shananii wajjin deema. Kunis, miseensa/gogeessa Gadaa Shan (Birmajii, Roobalee, Meelbaa, Halchiisaafi Duuloo) irraa namoonni tokko tokko walitti dhufanii Shanacha/Shanee uumu. Namoonni kunneen dhibdeen gosaa, lagaa, ollaa yoo jiraate adda dureen dubbii ija madaalawaan akka ilaalan ragaaleen argaman ni akeeku. Walitti qabaan isaanii Caffee taa'icha gogeessa Gadaa baallii/aangoo harka jirtuuti jedhu. Kana jechuun isaan hunduu kanneen Caffee godaananii seera waraabbatan ta'anis, dursaan isaanii kan Gadaan geettiin baallii/aangoo harkaa qabuuti. Yaada kana kan cimsu Gammachuu (1993:188) akka armaan gadiitti ibsee jira.

This leader or head of the shanacha is responsible for managing the overall affairs of the unit: ensuring its peace and security; discussing natural resource use with the heads of households and allocating labour for the different tasks; settling disputes between the individuals and families and representing their interests at the level of the olla.

Akka yaada kanaatti, dursaan Shanachaa dirqama nagaafi nageenya eeguu, kunuunsa naannoofi fayyadama isaa, nagaa nama dhuunfaafi maatii waliin akka buusan gochuufi fedhii isaanii sadarkaa ollaa ibsuu qaba. Haata'u malee, akka Oromoo Tuulamaatti Shanachi murtee jaarsi ollaa ykn biyyaa dadhabe tumaa caffee bu'uura godhachuun furuuf aangoo olaanaa qabu. Nama murtee gosaafi jaarsa biyyaa fudhachuu dide irratti murtoofi adabbii kennuu danda'u. Namoonni kunneen nagaafi nageenya buusuuf carraaqanis humna siyaasaa raawwachisummaa waan hinqabneef kufaatiin jaarmiyaa kana mudataa jira.

Akka ragaaleen argaman ibsanitti, Shanachi dhibdee bakka dheedaa, walddhabdee hannaafi daangaa maatiifi gosaa, gandaafi ollaa gidduu jiru dhugaa gamaa gamanaa qoruun erga baasanii booda dhugaa abbaa dhugaaf akka galtu gochuun nagaan akka bu'u taasisu. Yeroo ammaa humni jaarmiyaa kanaa guddaa ta'uu baatus sadarkaa gandaafi gosa keessa jiraataniin fala hinuma kaa'u. Ta'us jaarmiyaa kana hundeen gadi dhaabuun olguddisuun nagaafi nageenya sabaaf oolchuu hanqatamee jira. Xiinxalli

taasifamees haalli amma jiru jaarmiyaan kun giddu seentummaa siyaasaan laafaa jiraachuu akeeka.

Dabalataan, akka rageertonni agarsiisanitti yaadrimeen saglii/sagleee Gadaa jedhamu akka Oromoo Tuulamaatti, namoonni Sadeen Tuulamaa (Daacci, Bachoofi Jiillee) irraa Sadii Sadi walitti babba'aniin miseensota uumamuudha. Saglii Gadaa Tuulamaa keessatti waliin taa'anii dhimma gosaa, sabaafi biyyaa dubbatu, murteessu. Kunis, akka ijaarsa hawaasummaatti ilaallamuu danda'a. Hawaasummaa Oromoo kamiyyuu birattis mana, balbala, aanaa qabaachuun beekkama. Kunimmoo sirna caasaa ijaarsa hawaasummaatti agarsiisa.

Haata'u malee, Gammachuu (1993) yaadrimee saglii kana ayyaana, maraafimarsaa ji'aan qabee Gadaa Oromoo ibsa. Kanas, Gadaa Oromoo hubachuuf mara Gadaa beekuu nugaafata yaadrimee jedhuun dhiyeessa. Gadaan gogeessa Shan qaba. Gogeessi Gadaa tokko Waggaa Saddeetiif aangoo/baallii qabatee tura. Baallii/aangoo kana deebisee argachuuf Waggaa 40 eegu qaba jedha. Ta'us, sagliin yaadrimee miseensota sagalii caasaa Gadaa keessaa bahan ta'uu hubachuun barbaachisaadha.

5.2.4. Seera Lukaa

Bu'uura ragaalee afgaaffii, marii garee xiyyeeffatamaafi sakatta'a barruuleen seerri lukaa aadaa Oromoo keessatti waan dhoksaan bakka ragaan hinjirreetti raawwatamu qulqulleessuu wajjin walqabata. Kunis, namni tokko dhoksaan nama ajjeesuu, qabeenya namaa saamuufi yakka safuu hawaasaa cabsan dalaguu danda'a. Nama balleessaa akkanaa raawwate immoo seera idileetti fiduun dhugaa baasuun rakkisaadha. Kanaafuu, aadaa Oromoo keessatti jaarmiyaa kana fayyadamuun lukatti galchu. Lukatti galchuu jechuun sirna fira aantee waammatee akka qulqullaa'u gochuudha. Seerri lukaa seera kakuuti. Seerri kakuu immoo safuu hawaasichaaf bitamuudha. Seerri kun bu'uura safuun seerota waan Shaniif wabii dhaabbatu ta'uu Tasammaa, (2021) cimsuun ibsee jira. Isaanis: nama ajjeessuu, hatuu, sobuu, sagaagagluufi kofa uummataa saaquudha jechuun ibsee jira. Seerri kun Oromoo biratti bu'uura ta'eeti tajaajila.

Adeemsa kana keessatti namni tokko waan miidhameef nama wayii yoo shakke firri aanteen isaa akka isaaf qulqulleessu gaafata. Firri aanteen kan gara abbaafi haadhaa irraa waamamu. Seera lukaa keessatti fiironni nama shakkame sanaa yeroo itti gaafachuun qoratu. Isaanis, akkana jechuun jaarsolii biyyaa dhimmi sun itti dhiyaate gaafatu.

Yaa firana erga shakkamne niqulqulloofna. Shakkamaa keenya niqoranna. Yoo akkan shakkamne waan ittiin shakkamne nikaffalla. Yoo akka malee shakkamne dhugaa keenya isinuma irraa barbaaddanna. Waan seera caffeen tumteen kakannee qulqulloofna jedhu.

Yeroo kana jaarsoliin dhimmichi akka qulqullaa'uuf dhiyaatan akkana jedhu. *“Dhugaan kan abbaa dhugaa haataatu. Waaqni isin haaqulqulleessu”* jedhuun. Haala

kanaan guyyaan beellamaan qabamee qulqulleeffatanii itti deebi'u. Yoo namni shakkame sun balleessee argame waan jaarsi bu'uura tumaa caffeen itti murteesse adabani nagaan buusu. Seerri lukaa kun Oromoo Tuulamaa biratti shakkii hanna hanga gumaa lubbuu baasuutti deema. Seera hawaasa biratti baay'ee sodaatamaafi kabajamaadha.

Namni seera lukaatti galuu dideefi murtee jaarsi biyyaa bu'uura seera caffeen Gadaa tumteen adabbii fudhatee raawwachuu dide hawaasa keessaa baasuu (social sanction) irratti darba. Murtoon isaaniis akkanatti lallabama. *"Inni nama seera aadaafi seera caffeeff buluu dide waan ta'eef ofkeessaa baasaa. Yoo iyye hinbirmatiinaaf, ibidda hinkenninaaf, loon du'e irraa hinkaasin, liqii hinkenninaaf, irraas hinfudhatinaa"* jedhanii maganu. Haata'u malee, yeroo seerota akkanaa ammayyummaan dhiibbaan waan irra gahaniif bakka baay'eetti hojiirra oolaa hinjiru.

Kanaafuu, seerri lukaa kun yeroo ammaa Oromoo Tuulamaa bakka baay'eetti tajaajilaa kan jiru yoo ta'u akkuma ibsame dhiibbaan gama seera idileen jiru akka yaadame adeemsisuu irratti rakkoodha. Yeroo amma mana murtii aadaa keessatti yoo fayyadamaniis nama didee seera idileen dirqamsiisuu ulfaatadha. Ta'us, akkaataan seerri lukaa itti raawwatamu ulfaataa waan ta'eef hawaasa biratti dhugaa baasuuf mala filatamaa ta'eti tajaajilaa jira. Jaarmiyaa kana cimsuun jajjabeessuun tajaajila hawaasaaf osoo oole dhugaan ragaa sobaan dhokatee akka hinhafne gochuu keessatti qooda nibahata kan jedhu akeeka xiinxala qorannoo kanaati.

6. Ibsa Argannoofi Yaboo

6.1. Ibsa Argannoo

Akka aadaa Oromootti, nagaan waahalleedha. Kunis, nagaan kennaa Waaqati, eebba, safuu, qalbiidha. Haala jiruufi jireenya guyyuu Oromooti. Oromoon jireenya guyyuu isaa keessatti yoo nagaan walgaafatu, eebbisu, kadhatu, weellis/faarsu, mammaaku, hiibbifatu, durduriifi seenessa himu yaadrimee nagaan keessaa hindhabu.

Yaadrimeen nagaafi nageenyaa duudhaalee Gadaa isaa keessatti ijaarrate safuu, ilaaf-ilaamee, koottu-dhufeeffii sii galeefan jedhaa keessatti nagaan maatii, ollaa, gosaa, sabaafi biyyaa akka waaran (sustain) ta'an akeeka. Dabalataan, nagaan dhala namaafi uumaa, dhala namaafi uumama, uumaafi uumama biroo akka jiraatu hawwa, hojjeta.

Duudhaaleen Sirna Gadaa nagaafi nageenya Oromoo waarsan kanneen karaa jaarmiyaalee Sirna Gadaa lufaafi fufaa har'a gahan. Jaarmiyaaleen Sirna Gadaa Kunneenis: Jaarsa Araaraa, Qaalluu, Shanacha-Sagleefi Seera Lukaa ta'uutu adda bahanii hubataman. Haata'u malee, jaarmiyaalee Sirna Gadaa Oromoo dhiibbaawwan siyaasaa, hawaasummaa, diinagdeeffii amanti keessoofi alaan laafanii humni isaan duudhaalee eeraman hojiirra oolchuun nagaafi nageenya waarsan laafee mul'atee jira. Seenessi akka biyyaatti jiruufi rincicuummaan mooraa qabsoo Oromoos duudhaaleefi jaarmiyaalee kanneen irratti dhiibbaa uumuun laaffisaa jiraachuun qorannoo kanaan adda bahee jira.

6.2.Yaboo

Qorannoo kana keessatti dhimma duudhaalee Sirna Gadaa nagaafi nageenya Oromoo waarsaniifi jaar-miyyaaalee duudhaalee kanneen lufsiisaniifi fufsiisan irratti ragaan walitti qabamee xiinxala raawwateen yaadonna murtoo adda bahan ni jiru. Yaadota kanneen immoo, yaboo armaan gadii akeekamanii jiran.

- Oromoon duudhaalee waliigaltee (harmony) eegaan Safuu, Ilaaf-Ilaamee, Koottu-Dhufeefi Sii-galeefan jedha jedhan qaba. Duudhaalee kanneen kaleessa sadarkaa maatii kaasee hanga biyyaatti nagaafi nageenya ofii waarsuuf fayyadama ture. Duudhaalee kanneen aangoo siyaasaafi bulchiinsaa keessatti osoo fayyadamnee qe'ee Oromootti nageenya waraa ijaaruu dandeenya.
- Jaarmiyyaaaleen Sirna Gadaa Jaarsa Araaraa, Qaalluu, Shanacha-Sagliifi Seera Lukaa jabeessuun ijaarsa nagaafi nageenya keessatti osoo fayyadamne dansa. Fakkenyaaf, mana murtii aadaa Mootummaa yeroo ammaa hundeessee dhiibbaa fedhii siyaasaa irraa bilisa gochuun duudhaaleen akka hojjetan osoo jajjabeeffamanii kan jedhuufi
- Aadaa nagaafi nageenyaa Oromoon qabu siyaasa ammayyaafi seenessa ammee keessatti deebisanii osoo ijaaranii qe'een Oromoo nagaafi nageenya waraa argatti kan jedhan yaboo qorannoo kanaati.

Wabiilee

Abdurahman Abdulahi (2019). *The Gada System and the Oromo's (Ethiopia) Culture of Peace*. No.2, World History.

Asebe Ragassa & Tadesse Jaleta (2018). *"Peace is not a Free Gift": Indigenous Conceptions of Peace among the Guji-Oromo in Southern Ethiopia*; NEAS. Vol. 18. No.1-2, pp. 201- 230; Published by Michigan State University Press.

Asmarom Legesse (1973). *Gada Three Approaches to the Study of African Society*. New York and London: The Free Press.

Bartels Lambert (1983). *Oromo Religion: Myths and Rites of the Western Oromo of Ethiopia –An Attempt to Understand*. Berlin; Dietrich Reimer Verlag.

Debela Fituma (2017). *Indigenous Mechanisms as a Foundation for AfSol Comprehension: Lessons from Gadaa System of the Oromo Nation in Ethiopia*, *Sociology and Anthropology* 5(5), (379-387).

Dejene Gemechu (2002). *Some Aspects of Conflict and Conflict Resolution among Waliso Oromo of Eastern Macha, With Particular Emphasis on the Guma*. Addis Ababa University: MA Thesis, Unpublished

- Diribii Damusee (2016). *Ilaalcha Oromoo*. Barruu Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo; Ilsabaa Publishing, Finfinnee.
- Dorson R.M. (1963). Current Folklore Theories. *Journal of current Anthropology* Vol, No, 1. (pp. 93_112), <http://www.jstore.org>,
- Elfineh Udessa (2020). Applying Orature to Enbed the Gada Values into Peacebuilding and Conflict Transformation: Tha Case of Guji Oromo Gada Systema. *Journal Of Indigenous Knowledge and Development Studies*. www.bhu.edu.et/jikds.
- Filee Jaallataa (2016). *Beekumtaa Oromoo I (Oromo Folklore)*. Finfinnee; Mana Maxxansaa Raajii.
- Gemechu Megersa (1993). *Knowledge, Identity and the Colonizing Structure the Case of the Oromo in East and Northeast Africa*. University of London: PhD Thesis, Unpublished.
- Gemetchu Megersa (1996). *Oromumma: Tradition, Consciousness and Identity in Becoming Oromoo: Historical and Anthropological Enquiries*. United State: the Red sea Press, Inc.
- Mekuria Bulcha (2011). *Contours of the Emergent and Ancient Oromo Nation Dilemma in the Ethiopian Politics of State and Nation-Building*. Cape Town; Printed by Creda Communication Eliot Avenue, Epping II.
- Tadesse Barisso (2018). The Oromoo Gadaa Sytem: Why Considered Democratic? *In the Gadaa Journal/Barruulee Gadaa: Vol.1; (pp. 1-8)*.
- Tasammaa Taa'aa (2014). *Seena Hundee Oromoo*. Finfinnee: ኅተመት ፋር ኢስት ትሬድንግ ኃሊያት.ማኅበር::
- Tsega Etefa (2012). *Integration and Peace in East Africa: A History of the Oromo Nation*; Palgarace Macmillan; New york.
- United Nations (2020). *The State of Global Peace and Security: In Line with the Central Mandates Contained in the Charter of the United Nations*. Report of the Secretary General. New york: United Nations Publications.